

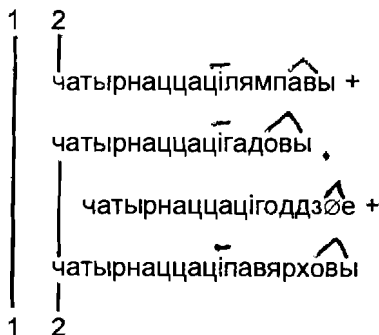
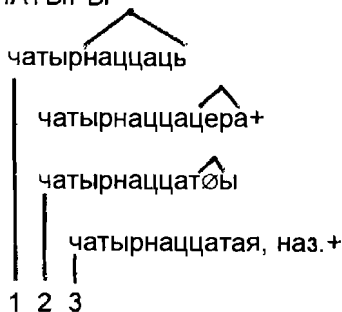
Словаўтваральнае гняздо з вяршыняй — лічэбнікам чатыры /да праблемы стварэння гнездавога словаўтваральнага слоўніка/

У беларускім мовазнаўстве даўно наспела патрэба ва ўсебаковым даследаванні словаўтваральных гнёздаў і стварэнні словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы. Словаўтваральны аналіз вытворных нават толькі аднаго гнязда дазваляе прасачыць асноўныя асаблівасці ўтварэння новых слоў, выявіць спецыфічныя словаўтваральныя афіксы, прааналізаваць структуру словаўтваральнай парадыгмы кожнага ўтваральнага, вылучыць найбольш характэрныя словаўтваральныя тыпы і дапоўніць словаўтваральнае гняздо з улікам спецыфікі тыпаў лексемамі, якія на сённяшні момант не фіксуецца нарматыўнымі слоўнікамі.

Матэрыялам для нашага даследавання паслужылі 132 лексемы, засведчаныя ў нарматыўных слоўніках сучаснай беларускай літаратурнай мовы — РБС [1], СБМ [2], ТСБМ [3], — а таксама не адлюстраваныя ў іх 63 лексемы, якія бытуюць у розных стылях беларускай мовы: навуковым, гутарковым, стылі мастацкай літаратуры. Такія словы ў гняздзе абазначаны знакам +.

У аснову размяшчэння слоў у гняздзе пакладзены вядомыя прынцыпы, распрацаваныя А.М.Ціханавым для кожнай часціны мовы [5, т.1, с.9-12]. Рэканструяванае намі словаўтваральнае гняздо лічэбніка чатыры ўключае 194 лексемы, якія з'яўляюцца вытворнымі I-VI ступеняў.

ЧАТЫРЫ

1
 чацвѣра
 чацвѣрка
 чацвѣрачнѣк
 чацвѣрачнѣца
 чацвѣрачны
 трыццаць чацвѣрка +
 чацвярня
 чацвярык
 чацверыковы
 чацвярычны +
 чацвярны
 уцацвярых
 чацвяры(ць) +
 чацвярыцца +
 пачацвярыць
 пачацвярыцца +
 пачацвярацца 1 +
 пачацвяраць
 пачацвярацца 2 +
 пачацвярэнне +
 счацвярыць
 счацвяроны
 чацвераногаі +
 1 2

1 2 3
 чацвераногае, наз. +
 чацверарукѣі +
 чацверарукае, наз. +
 чацверайбрудны +
 чацверайкі +
 чацвѣрты
 чацвѣртая, наз.
 чацвяртак
 чацвертачок
 чацвертаковы +
 чацвяртушка
 чацвяртушачка +
 чацвяртушачны +
 чацвярціна
 чацвярцінка
 чацвярцінкабы
 чацвярцінны +
 чвэрць
 чвэртка
 чвэртачка
 паўчвэрткі
 чацвяртны
 чацвяртная, наз. +
 1 2 3 4

1 2 3
 чвэрцевы
 чвэрцьфінал
 чвэрцьфіналіст
 чвэрцьфіналістка
 чвэрцьфінальны
 чвэрцьохвалевы +
 паўчварта
 паўчвэрці
 чацвярцічны
 чацвярцічныя, наз. +
 па-чацвёртае, пабоч.сл.
 чацвёртакласнік
 чацвёртакласніца
 чацвёртакурснік
 чацвёртакурсніца
 паўчацвёртага +
 учатырох
 чатырыста
 чатырохсоты
 чатырохсотая, наз. +
 чатырохсотгадовы
 чатырохсотгоддзе
 чатырохсотграмовы +

1 2
 чатырохсоткілаграмовы +
 чатырохсоттонны +
 чатырохсоценны 1 +
 чатырохактны
 чатырохактовы
 чатырохатамны +
 чатырохбаковы
 чатырохбальны
 чатырохбугровы +
 чатырохвалентны
 чатырохвёславы +
 чатырохвёрсны +
 чатырохвокіс +
 чатырохвосевы
 чатырохвугольны
 чатырохвугольнік 1
 чатырохвугольнік 2
 чатырохвугольнікам, прысл. +
 чатырохвядзёрны +
 чатырохвярстовы +
 чатырохгадзінны
 чатырохгадовы
 чатырохгоддзе

1 2

чатырохгодка +

чатырохгалосы

чатырохгалоссе

чатырохгарэлачны

чатырохграмовы +

чатырохгранны

чатырохграннік

чатырохгучны +

чатырохгучыа

чатырохдзённы

чатырохдольны

чатырохевангелле

чатырохжаберны +

чатырохжаберныя, наз.

чатырохжабравы +

чатырохжабравыя, наз.

чатырохзначны

чатырохкамерны

чатырохкамплектны

чатырохкантовы

чатырохканцовы

чатырохкапеечны

чатырохкласны

1

1

чатырохколавы

чатырохколерны

чатырохконны

чатырохкорпусны

чатырохкратны

чатырохкубавы +

чатырохкупальны

чатырохкутны

чатырохкутнік

чатырохлісты

чатырохматорны

чатырохмерны

чатырохмесны

чатырохмесячны

чатырохметровы

чатырохмільённы +

чатырохногі

чатырохногія, наз.

чатырохпавярховы

чатырохпакаювы

чатырохпалосны

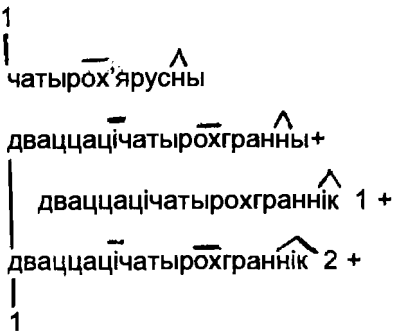
чатырохпальцы

чатырохпластовы

1

1
 чатырохпольны
 чатырохполлѳе
 чатырохполюсны +
 чатырохполюснік 1 +
 чатырохполюснік 2 +
 чатырохпраграмны +
 чатырохпрамянёвы +
 чатырохпрамянёвыя, наз. +
 чатырохпрацэнтны
 чатырохпудовы +
 чатырохпялёсткавы
 чатырохрадковы
 чатырохрадкоўя
 чатырохрадны
 чатырохразовы
 чатырохрогѳі
 чатырохрублёвы
 чатырохрукѳі
 чатырохрукія, наз. +
 чатырохручны
 чатырохскладовы
 чатырохслајовы
 1

1
 чатырохслоўны
 чатырохсоценны 2 +
 чатырохстаронні
 чатырохстопны
 чатырохструнны
 чатырохсутачны
 чатырохсхільны
 чатырохсценны
 чатырохтактавы
 чатырохтактны
 чатырохтомны
 чатырохтомнік 1
 чатырохтомнік 2
 чатырохтонны +
 чатырохтыднёвы
 чатырохтысячны
 чатыроххларысты +
 чатырохцыліндравы +
 чатырохчленны
 чатырохшчэлепны +
 чатырохшчэлепныя, наз. +
 чатырохэлементны +
 1

Як бачна са структуры словаўтваральнага гнязда, ступені словаўтварэння адрозніваюцца **прадуктыўнасцю**. Найбольшая колькасць вытворных размяшчаецца на I ступені словаўтварэння — усяго 98 лексем. Прадуктыўнасць словаўтварэння змяншаецца з кожнай новай ступенню. На II ступені ўтворана 50 лексем, з іх 31 уваходзіць у парадыгмы лічэбнікаў **чатырнаццаць, чацвёрта, чацвёрты, чатырыста**, астатнія ўваходзяць у невялікія парадыгмы (з аднаго — двух вытворных) складана-суфіксальных прыметнікаў. На III ступені ўтворана 29 лексем, на IV—11, зусім малаколькаснымі з’яўляюцца ўтварэнні V і VI ступеняў: на V ступені — 3 вытворныя, на VI — 1 дэрыват.

Спосабы ўтварэння і іх прадуктыўнасць у межах кожнай ступені неаднолькавыя. У колькасных адносінах прадуктыўнасцю вызначаюцца складана-суфіксальныя (103) і суфіксальныя (55) лексемы. Фактычны матэрыял дае магчымасць вылучыць **словаўтваральныя тыпы**. Адзначым асноўныя з іх.

1. Найбольшай прадуктыўнасцю вызначаюцца наступныя тры тыпы складана-суфіксальных адносных прыметнікаў з сінанімічнымі суфіксамі адноснасці; утваральнымі для такіх дэрыватаў з’яўляюцца словазлучэнні “лічэбнік + назоўнік”:

1) адносныя прыметнікі з суфіксам -н-: чатырохгадзінны, чатырохактны, чатырохбальны, чатырохвугольны, чатырохмесячны і г.д.;

2) адносныя прыметнікі з суфіксамі -ов-, -ав-, -ёв-, -ев-: чатырохактовы, чатырохбаковы, чатырохгадовы, чатырохметровы; чатырохколавы, чатырохтактавы; чатырохрублёвы, чатырохтыднёвы; чатырохвосевы;

3) адносныя прыметнікі з нулявым суфіксам: чатырохногі, чатырохгалосы, чатырохлісты, чатырохрогі і інш.

Выяўленне гэтых прадуктыўных тыпаў складана-суфіксальных адносных прыметнікаў дае падставы ўводзіць у гняздо не зафіксаваныя ў нарматыўных слоўніках беларускай мовы аднатыпныя лексемы, якія існуюць у вуснай ці пісьмовай разнавіднасцях беларускай мовы і не з’яўляюцца дыялектнымі:

чатырохатамны, чатырохвёрсны, чатырохвядзёрны, чатырохпраграмны,
чатырохсоценны; чатырохвёславы, чатырохвярстовы, чатырохпрамянёвы,

чатырохпудо^вы і іншыя, абазначаныя ў гняздзе знакам +. Да асобных не адлюстраваных слоўнікамі дэрыватаў у СБМ зафіксаваны аднатыпныя з іншым базавым лічэбнікам, напр.:

двухвёславы, двухвёрсны, двухвядзёрны, двухпраграмны, двухвярстовы, двухпудо^вы і іншыя.

Адсутнасць адзначаных намі лексем у нарматыўных слоўніках беларускай мовы сведчыць пра іх непаўнату.

Сказанае адносіцца і да іншых, менш прадуктыўных словаўтваральных тыпаў гэтага гнязда, дэрываты якіх таксама абазначаны знакам +. Увядзенне гэтых дэрыватаў у слоўнікі беларускай мовы паслужыла б іх узбагачэнню, бо "словаўтваральныя элементы і іх камбінацыі, — па сцверджанні Л.А.Булахоўскага, — забяспечваюць амаль бязмежную колькасць новых слоў і новых адценняў, узбагачэнне якімі адпавядае сур'ёзным запатрабаванням развіцця мовы" [4, с.128].

2. Вылучаюцца ў гняздзе яшчэ два тыпы адносных прыметнікаў з тымі ж сінанімічнымі суфіксамі і з тым жа значэннем адноснасці, што і ў першых двух тыпах, але ўтвораных суфіксальным спосабам:

1) адназоўнікавыя адносныя прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -н-: чацвёрач^ны, чацвярыч^ны, чвэрцьфіналь^ны, чацвярцін^ны і інш.;

2) адназоўнікавыя адносныя прыметнікі з суфіксамі -ов-, -ав-, -ев-: чацверыко^вы, чацвертако^вы, чацвярцінка^вы, чвэрце^вы.

3. Назоўнікі з канкрэтна-прадметным значэннем маюць **двайную словаўтваральную матывацыю**, што дае падставы вылучыць у іх два словаўтваральныя тыпы:

1) назоўнікі, якія матывуюцца складанымі прыметнікамі і ўтвораны пры дапамозе суфікса -ік: чатырохвугольн^{ік}, чатырохгранн^{ік}, чатырохтомн^{ік} і інш.;

2) назоўнікі, утвораныя складана-суфіксальным спосабам пры дапамозе суфікса -нік; утваральнымі для іх выступаюць словазлучэнні лічэбніка **чатыры** з назоўнікамі. Гэтая другая матывацыя таксама не прырэчыць адносінам словаўтваральнай вытворнасці:

чатыры вуглы → чатырохвугольн^{ік}, гэтак жа чатырохгранн^{ік}, чатырохтомн^{ік} і інш. Т.ч., такія назоўнікі маюць па дзве матывацыі і валодаюць двюма словаўтваральнымі структурамі:

чатырохтомны → чатырохтомн^{ік} 1, чатыры тамы → чатырохтомн^{ік} 2 і падобныя лексемы з двайной матывацыяй, абазначаныя ў гняздзе арабскімі лічбамі 1, 2 справа пасля слоў.

4. Парадкавыя лічэбнікі прадстаўлены чатырма разнатыпнымі лексемамі:

чацвёрт^ы (адзінкавае ўтварэнне, не мае аднатыпных), чатырнаццат^ы, чатырохсот^ы, чатырохмільён^ы. Да трох апошніх у іншых гнёздах

існуюць аднатыпныя: 1) адзіннацат^Аы і пад.; 2) двухсот^Аы і г.д.; 3) двухмільён^Аны, трохтысяч^Аны і інш.

5. Адпрыметнікавыя назоўнікі, утвораныя нулясуфіксальным спосабам, размяркоўваюцца па двух тыпах у адпаведнасці са значэннямі:

- 1) адцягненай якасці: чатырохгалосс^Ае, чатырохгучч^Аа, чатырохполл^Ае;
- 2) прамежку часу: чатырохгоддз^Ае, чатырнаццацігоддз^Ае, чатырохсот-годдз^Ае.

6. Тры тыпы ўтвараюць субстантываты: 1) адпрыметнікавыя субстантываты са значэннем падкласа, віду жывёл ці назвы асоб: чатырохжаберныя, чатырохжабравыя, чатырохногія і інш.; 2) адпрыметнікавыя субстантываты — навуковыя тэрміны: чацвярцічныя, чатырохпрамянёвыя, чацвяртная; 3) адлічэбнікавыя субстантываты са значэннем асобы ці канкрэтнага прадмета: чацвёртая, чатырнаццатая, чатырохсотая.

7. Назоўнікі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі, утвораныя пры дапамозе памяншальна-ласкальных суфіксаў -к-, -ок: чацвертач^Аок, чацвяртушач^Ака, чацвярцін^Ака, чвэртач^Ака.

Колькасна абмежаваныя тыпы назваў асоб мужчынскага і жаночага полу, а таксама іншыя словаўтваральныя тыпы.

Аналіз словаўтваральных парадыг і ланцужкоў дае магчымасць адзначыць **словаўтваральныя варыянты** на ўзроўні розных спосабаў словаўтварэння:

чвэрць^А і чвэрт^Ака, чацвярыч^Аны і чацверыковы, чацвярт^Аны і чвэрцевы; у^Ачацвярых^А і у^Ачатырох; па^Ачвэрці і па^Ачвэрткі; чатыро^Ахак^Атны і чатыро^Ахак^Атовы, чатыро^Ахак^Атны і чатыро^Ахак^Атавы, чацвер^Ааног^Аі і чатыро^Ахног^Аі, чатыро^Ахжабер^Аны і чатыро^Ахжабр^Аавы; чацвяры^Аць і пачацвяры^Аць і інш.

У некаторых словаўтваральных парах назіраецца **разыходжанне** адносін **фармальнай і сэнсавай вытворнасці**. У гэтых выпадках для ўстанаўлення ўтваральнага слова пры канструяванні гнязда вырашальным з'яўляюся фармальны фактар. Несупадзенне фармальнай і сэнсавай матывацый назіраецца, напрыклад, у словаўтваральных парах:

чацвёра → чацвёр^Ака, чацвёра → чацвяр^Аны, 'які складаецца з чатырох аднародных або падобных частак', 'у чатыры разы большы' [3, т.5, кн.2, с.311]; чацвёра → чацвяр^А(ць), 'павялічваць у чатыры разы'.

Мяркуем, што прыведзены ў артыкуле фактычны матэрыял і вынікі яго аналізу могуць быць выкарыстаны пры даследаванні словаўтваральных магчымасцяў колькасных лічэбнікаў, пры падрыхтоўцы словаўтваральнага слоўніка беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Русско-белорусский словарь: в 3 т. - 4-е изд. Мн., 1993.
2. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М.В.Бірылы. Мн., 1987.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Мн., 1977-84.
4. *Булаховский Л.А.* Курс русского литературного языка. Киев, 1952. Т.1.
5. *Тихонов А.Н.* Словообразовательный словарь русского языка: в 2 т. М., 1985.

S U M M A R Y

Specific word-formative morphemes and the productivity of the derivatives with different degrees of word-formation are revealed through the concrete word formative family as an example; the most characteristic word-formative types and the derivatives' variations are described; the necessity of the addition of the words which have not been fixed in the dictionaries of the standard Belarusian language is substantiated.

УДК 418-832-3

Л.І.Злобін,
Я.Н.Марозава

Метафарычныя спалучэнні са значэннем псіха-эмацыянальнага стану чалавека

Мова паэзіі ўтрымлівае багацейшы матэрыял для назіранняў за семантыка-функцыянальнымі асаблівасцямі слова. Экспрэсіўна-вобразны патэнцыял слова ў паэтычным творы больш багаты, эстэтычна значны, асацыятыўна глыбокі, чым у празаічным. У творы паэзіі заўсёды прысутнічае чалавек як носьбіт пачуццяў і эмоцый, верш проста не можа існаваць без паказу ў ім псіха-эмацыянальнага стану лірычнага героя. Асаблівая чуйнасць да ўнутраных перажыванняў асобы, псіхалагічная абвостранасць характарызуюць творы П.Панчанкі. Майстар дасягае гэтага праз сінтэз разнастайных моўных сродкаў і мастацкіх прыёмаў.

Прадметам нашага аналізу з'яўляюцца лексіка-фразеалагічныя сродкі, што абазначаюць у творах П.Панчанкі з'явы псіхічнага свету. Заўважым, што праблема сістэмнага аналізу падобных моўных адзінак у беларускім мовазнаўстве не ставілася, пэўныя аспекты тэмы даследаваліся ў працах рускіх мовазнаўцаў Н.Д.Аруцюнавай, В.М.Тэліі, Г.М.Склярэўскай.

Лексемы **душа, сэрца, гнеў, страх, злосць, сорам, нянавіць, сум** і іншыя адвечна абазначаючы феномены псіхікі, не могуць задаволіць патрэбы чалавека ў пазнанні і слоўнай кваліфікацыі ўсёй складанасці псіхічных працэсаў і станаў. Гэтыя словы лёгка "ўжываюцца" з метафарызаванымі назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі, прыслоўямі, прамыя значэнні якіх арыентаваны на матэрыяльныя аб'екты (параўн. чалавек спявае — душа спявае, дрэва расце — нянавіць расце, калючая трава — калючы боль). Свядомасць чалавека арганізавана так, што абстрактнае ён пазнае праз канкрэтнае, духоўнае праз матэрыяльнае.